

398.2 4

Б12

БАБАЛАР СӨЗІ

ХИКАЯТТАР

95

«МӘДЕНИ МҰРА»

МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ НҰРСҰЛТАН
НАЗАРБАЕВТЫҢ БАСТАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Астана 2013

«МӘДЕНИ МҰРА» ҰЛТТЫҚ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОБАСЫН
ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖӨНІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ КЕҢЕС

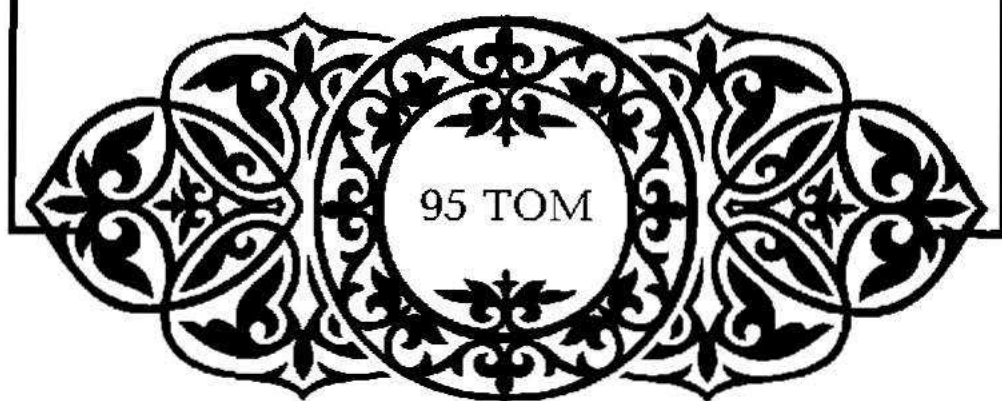
Майлыбаев Бағлан, *кеңес төрағасы*
Асқаров Әлібек, *жауапты хатшы*

Абдрахманов Сауытбек
Атабаев Қамбарбек
Аяған Бүркітбай
Әбжанов Хангелді
Әбусейітова Меруерт
Әжіғали Серік
Әлімбаев Нұрсан
Байпақов Карл
Байтанаев Бауыржан
Балықбаев Тахир
Дүйсембаев Еркін
Есім Ғарифолла
Жақып Бауыржан
Жұмағалиев Асқар
Жұмағұлов Бақытжан
Қасқабасов Сейіт
Қозыбаев Ілияс
Құл-Мұхаммед Мұхтар
Құрманбайұлы Шерубай
Мұхаммадиұлы Арыстанбек
Мыңбай Дархан
Нысанбаев Әбдімәлік
Салғараұлы Қойшығара
Самашев Зейнолла
Сұлтанов Қуаныш
Тұяқбаев Қанат
Шеңгелбаев Бақытжан

БАБАЛАР СӨЗІ

ЖҮЗ ТОМДЫК

Хикаяттар

УДК 398.2 (=572.122)

ББК 82.3

Б 12

*Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің «Әдебиеттің әлеуметтік
маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды*

**«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының
Фольклортану, әдебиеттану және өнертану секциясының мүшелері:**

Қасқабасов С.А. (төраға), Қорабай С.С. (төрағаның орынбасары),
Жұмасейітова Г.Т. (жауапты хатшы), Әзібаева Б.У., Әлбеков Т.,
Әлібекұлы А., Күзембаева С.А., Қалижанов У.,
Қосан С., Мамыраев Б.Б.

**Томды басуға М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған**

Томның редакция алқасы:

Әлбеков Т. (жауапты редактор), Алпысбаева Қ., Әкімова Т.,
Қалижанов У., Қасқабасов С.А., Қирабаев С.С., Қорабай С.

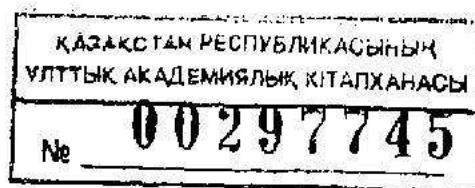
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар:

Әкімова Т. (жауапты шығарушы), Әлбеков Т., Пилтан Ю.

Б 12 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. — Астана: «Фолиант», 2013.
Т. 95: Хикаяттар. — 432 бет.

ISBN 978-601-299-009-6

«Бабалар сөзі» сериясының 95-томына халық прозасының іргелі түрде зерттелмеген саласы — хикаяттар енді.

УДК 398
ББК 82.3

ISBN 978-601-299-009-6 (т. 95)

© Әдебиет және өнер институты, 2013

ISBN 9965-619-60-3

© «Фолиант» баспасы, көркемдеу, 2013

ҚҰРАСТЫРУШЫЛАРДАН

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Мәдени мұра» Ұлттық стратегиялық жобасы аясында жарық көретін «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымын әзірлеуді одан әрі жалғастырады.

Серияның бұған дейін баспаға ұсынылған тоқсан төрт томы ұлттық фольклорымыздың аса бір көркем де көлемді саласы болып саналатын эпостық шығармаларға, ертегілерге, шетелдердегі қазақ фольклорына, қара өлең, жұмбақтар мен мақал-мәтелдер, аңыздар, шежірелер т.б. жанрларға арналды. Дәлірек айтқанда, «Хикаялық дастандардың» — он үш, «Діни дастандардың» — жеті, «Ғашықтық дастандардың» — он бір, «Тарихи жырлардың» — он бір, «Батырлар жырының» — жиырма, «Мақал-мәтелдердің» — бес, «Қара өлеңнің» — екі, «Шежірелік жыр-аңыздардың» — үш, «Ертегілердің» — бес томы, «Тарихи аңыздардың» — төрт томы, «Ғұрыптық фольклордың» — екі томы, «Жұмбақтардың», «Балалар фольклорының», «Қазақ мифтерінің», «Моңғолиядағы қазақ фольклорының», «Топонимдік аңыздардың», «Күй аңыздың», «Аңыздық шежірелердің», «Аңыздық жырлардың», «Өтірік және мысалдардың», «Магиялық фольклордың», «Түс жору және ырымдардың» — бір-бір томы баспаға дайындалып, басылым көрді. Бұл жинақтардың он екі томында Қытайдағы қазақтардың, бір томында Моңғолия қазақтарының фольклорлық мұралары қамтылды.

Оқырман назарына ұсынылып отырған 95-том халық прозасының ілгергі-бергі кезеңдерде жеке жинақ ретінде жарияланбаған, әрі іргелі түрде зерттелмеген саласы — хикаяттарға

арналады. Қазақ хикаяттары тақырыбы мен сюжеттік оқиғасына қарай кітаби және діни оқиғалардың желісіне құрылады. Дәлірек айтқанда, бұл жанрда түрлі әулие-әнбиеге, пайғамбарларға, болмаса Ислам дінінің мифологиясына негізделіп, шындық пен қиялдың элементтері кіріктіріле отырып тарихи тұлғалар, оқиғалар көркем әсіреленіп баяндалады. Шығыс елдерінде осы хикаят желісіндегі шығармалар аса мол сақталғандықтан, олар жинақталып, жүйеленіп әр кезеңдерде арнайы басылым көріп отырған. ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл үрдіс қазақ даласында да белең алып, халық шығармашылығына біртіндеп сіңісіп, төл туындыларындай қалыптасып кеткен хикаяттар әрқилы басылымдарда, жеке жинақтарда жарияланды. Әсіресе, қазақ оқырмандарын (тыңдармандарын) ерекше қызықтырған тақырыптар Адам атадан бергі пайғамбарлардың ғұмырнамалары, соңғы Пайғамбарымыз Мұхаммед әлайһи саламның өмірі мен қызметі, оның серіктері — алғашқы халифтар Әбубәкірдің, Омардың, Оспанның, Әлидің, өзге де сахабалардың Ислам діні жолындағы күрестері, Лұқпан, Ескендір Зұлқарнайын, Қыдыр-Қызыр ата, Ғайып Ерен Қырық Шілтен, Баба Түкті Шашты Әзіз т.б. туралы шығармалар болды. Тіпті, ХХ ғасырдың басында «Қиссасул-әнбия», «Тариху Мұхамадия» сынды үлкен еңбектер қазақ тіліне аударылып, Қазан қаласында басылым көрді. Бұл ретте кітаптардың тәржімалануына, дайындалуына, басылуына мұрындық болған А.Жалмұхамедов, А.Білмұхаммедов секілді Алаштың зиялы азаматтарының есімдерін айрықша атап өткен орынды.

Томға адамзаттың пайда болуынан бастап мифтік санамен бірге қалыптасып, өрбіп адамдардың даму-жетілу үдерістерінде игілікті қарым-қатынастарды, адамгершілікті, адалдықты, имандылық пен ибалылықты насихаттап келген хикаяттық өңгімелердің жиынтығы «Қиссасул-әнбия» (1907) кітабынан — 26, «Тариху Мұхамадия» (1907) жинағының қолжазба нұсқасынан — 16 хикаят енгізілді. Мұнан өзге фольклортанушы ғалымдар Е.Ысмайыловтың «Солтүстік Қазақстан» (1965), Б.Адамбаевтың «Батыс Қазақстан» (1957), М.Ахметовтың «Арал-Қызылорда» (1941), Қ.Саттаровтың «Қарақалпақстан, Өзбекстан» (1984), Е.Букетов атындағы Қарағанды Мемлекет-

тік университетінің студенттері фольклорлық экспедицияларының (1991) жинаған материалдары алынды.

Сондай-ақ Орталық ғылыми кітапхана мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Сирек қорларында сақталған М.Ж.Көпеевтің, Ә.Диваевтың, Ш.Жәңгіровтың, Х.Имажановтың, Б.Қозыбақовтың, А.Нұралинның, Ә.Жұматаевтың, Н.Раманқұловтың, А.Дүйсенбінің, С.Ережеповтың қолжазба мұралары пайдаланылды. Сонымен бірге жинаққа «Дала уәлаятының газеті» (1888), «Тафсир баян» (1907), «Иман» (2008), «Мұсылман» (2009), «Хақ жолы» (2010) т.б. басылымдарда жарияланған кейбір туындылар кіргізілді.

Томды баспаға дайындау барысында ғылыми басылымдарға қойылатын талаптар айрықша ескерілді. Бұл топтама жалпы оқырмандардан бөлек қоғамдық ғылымдарды зерттеушілерге де арналған. Сондықтан томда әр хикаттың қолда бар нұсқаларының толық қамтылуы — ғылыми басылымдардың ұстанымдарына толық жауап береді.

Топтаманың ұстанымдарына сәйкес беріліп отырған мәтіндер ғылыми қосымшалармен қамтамасыз етіліп, реттік санмен нөмірленді. Томның ғылыми қосымшаларын: томға енген мәтіндерді жазып алушылар мен жариялаушылар және басылымдар туралы мәліметтер, томға енген мәтіндерге ғылыми түсініктеме, сөздік, жер-су, ру атаулары, мәтіндерде кездесетін тарихи тұлғалар туралы деректер, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен томның орыс, ағылшын тілдерінде жазылған түйіндері құрайды.

Томның жалпы көлемі — 27,0 б.т.

ХИКАЯТ

Біздің дәуірімізге жеткен фольклор қоғамдық сананың бір түрі ретінде өнерге жатады, бірақ ол өнер дәрежесіне бірден жетпеген. Фольклордың түрлері адамзат өмірінің әр кезеңінде туып отырған, өзгеріске түсіп жатқан, тіпті, ұмытылып, қолданыстан шығып жатқан. Осы күнге жеткен дәстүрлі фольклорлық шығармалардың көбісі — сол бұрынғы фольклордың негізінде туып, солардың жұрнағын сақтап қалған, сондықтан көптеген жанрлардың құрамында, бойында, бір жағынан, алғашқы қауымға тән ұғым-түсініктің, қарабайыр діннің, екінші жағынан, қарапайым білімнің, үшінші жағынан, қарапайым өнердің белгілері кездеседі. Бұл синкреттік сипат кейінгі дәуірлерде пайда болған жанрларда да көрініс табады, өйткені әрбір жаңадан туған жанр өзінен бұрынғыға негізделеді, соны пайдаланады, өзіне бейімдейді, сөйтіп, жеке жанр ретінде қалыптасады. Мұндай үрдісті, мәселен, хикаят жанрының туып, қалыптасуынан да байқауға болады.

Орта ғасырларда ертедегі ескі шамандықтың орнына бір Құдайлық дін келіп, ол бұрынғы діни нанымдарға қарсы қатал күрес жүргізді, бірақ оларды мүлде жоя алмады, керісінше, солармен қатар өмір сүруге мәжбүр болды, соның нәтижесінде ескі діни нанымдарды өз мүддесіне пайдалану мақсатында кейбір ежелгі ырымдар мен ұғымдарды, ғұрыптарды өзгертіп, дінге бейімдеді. Мұндай жағдай сол шақтағы фольклорда да орын алды, бұл әсіресе хикаят

жанрының тарихынан айқын көрінеді. Ежелгі миф пен хикая жанрлары — ескі діни нанымдар жемісі болса, хикаят жанры — кейін пайда болған бір Құдайлық дінмен байланысты туған, яғни олар әр дәуірде, әртүрлі ұғым негізінде туындаған. Бірақ соған қарамастан, орта ғасырларда олар қатар өмір сүрді де, бір-біріне өзара ықпал етті. Сол себепті хикаят өзінің қалыптасуы барысында ежелгі мифтің де, одан кейінгі хикаяның да, тіпті, әпсананың да кейбір белгілерін бойына сіңірген, өзіне лайықтап пайдаланған. Сөйтіп, қазақ фольклорының құрамында жаңа жанр — хикаят (агиография) пайда болған.

Хикаят дегеніміз — кейде ойдан шығарылған, немесе діни кітаптардан алынған сюжеттерді көркем түрде баяндайтын әңгімелер. Хикаяттың түбінде өте ерте заманда болған деп есептелетін оқиға жатуы да мүмкін, сондықтан онда тарихи есімдер де, мекендер де ұшырасып қалады. Сондай хикаяттарға, мәселен, Ескендір Зұлқарнайын есімімен байланысты әңгімелер жатады. Қазақ арасында Ескендір жайында айтылатын әңгімелер, негізінен, үш сюжетке құралған. Біріншісі — өлмес суды іздеген Зұлқарнайын туралы, екіншісі — қос мүйізін жасыра алмаған Ескендір жөнінде, үшіншісі — жұмаққа кіре алмаған Ескендір хақында. Осылардың біріншісі мен үшіншісі хикаят түрінде баяндалады.

Ескендір — тарихта болған адам, демек, ол туралы алғашында аңыздар пайда болған да, кейін олар әпсанаға, хикаятқа айналған. Бұған қоса тағы айтарымыз — Ескендір туралы сюжеттер қазақ еліне сырттан келген және көбіне көп діни, тағы басқа да кітаптар арқылы тараған, соның әсерінен ол сюжеттерде, дәлірек айтсақ, Ескендірдің өлмес суды іздегені жайлы сюжетте ислам идеяларының әсері бар. Ендеше, мұнда хикаят жанрының белгілері айқын. Мәселен, кейіпкердің пайғамбар немесе әулие болып көрінуі, шығармадағы оқиғалар мен іс-әрекеттердің Алланың бұйрығы ретінде түсінілуі, неше түрлі кереметтің орын алып,

көркемдік мақсатта пайдаланылуы, ескі шамандық наным мен мұсылман діні мифологиясының аралас келуі.

Хикаяттарда әңгімеленетін оқиғалар тыңдаушылар арасында сенімсіздік тудырмайды, өйткені олар пайғамбарлар мен әулиелердің іс-әрекеті немесе басынан кешкен оқиғалары болып баяндалады.

Хикаят жанры, негізінен, Қазақстанда ислам дінінің таралуымен байланысты қалыптасқан. Оның түп-төркіні, сөз жоқ, көне заманның мифологиялық түсінік-нанымдарымен сабақтас. Хикаят таза мұсылмандық мифологияға ғана негізделмейді, онда архаикалық мифтің де, әпсана мен аңыздың да, тіпті, ертегінің де қасиеттері ұшырасады. Сондықтан да бұл жанрдың пайда болу процесін ислам дәуірінен бұрынырақ деп түсіну керек, ал жанр ретінде толық қалыптасуы исламның қазақ еліне кең тараған кезіне сәйкес келеді.

Міне, осы хикаят жанрының белгілері Ескендір туралы қазақ арасына тараған шығармалардан анығырақ көрінеді. Ол шығармалар үш топ құрайды. Біріншісі — өлмеуге әрекет істейтін Ескендір туралы баяндайтындар. Оның сюжеті мынадай: Ескендір патша өзінің Қызыр және Ілияс деген жолдастарын ертіп, өлмес суды іздеп, Зұлматқа барады, бірақ ол суды алға қарай озып кеткен Қызыр мен Ілияс тауып ішеді де, соңынан Ескендір келіп жеткенде, өлмес су ғайып боп кетеді немесе ол суды қарғалар ішіп қояды. Сөйтіп, Ескендір патша «өлімге дауа болатын суды» іше алмай қалады.

Бұл сюжетке құрылған хикаяттардың саны айтарлықтай көп емес. Мұндай шығармалар, көбінесе, Құранды, тағы басқа діни кітаптарды көп оқыған адамдар арасында кең тараған болу керек. Оған ертеректе жарияланған мәтіндер де және біздің ХХ ғасырда жазып алған фольклорлық материалдарымыз да дәлел болады. Мысалы, 1961, 1963, 1967, 1968 жылдары біз Ескендірдің өлмес су іздеп, Зұлматқа (қараңғы жерге) барғаны жайлы хикаятты ерте кезде молда болған, мұсылманша көп оқыған, бертінде колхозда жұмыс

істеген Ә.Тышқанбаев, Р.Сәрсенбин, Р.Малдыбаев деген көнекөз қариялардан жазып алған болатынбыз.

Өлмес суды іздеген Ескендір туралы хикаятта өлімнен құтылудың жолын іздестірген Қорқыт туралы әпсанадағыдай оптимистік рух пен табанды күрескерлік сипат жоқ. Егер Қорқыт ажалға қарсы тайсалмай күрессе, Ескендір олай күресе алмайды. Қорқыт адам өмірі үшін саналы түрде күрессе, Ескендір тек өзін мәңгі сақтап қалу үшін, яғни тек өзімшілдік мақсатта ғана қимылдайды. Ол күреспейді де. Міне, бұл — діни кітаптардан тараған хикаятқа тән белгі. Бұл айтқанымызға тағы бір дәлел ретінде мынаны айтуға болады: Ескендір, тіпті, өлмес суды тапса да, іше алмайды, себебі су біресе өзі ғайып боп кетеді, біресе суды қарғалар ішіп қояды, енді бірде судың өзі патшаның тамағынан жүрмей қояды. Осының бәрін көрген Ескендір «Алла тағала маған өлмес суды бұйыртпаған екен!» — деп, Құдайдың шешіміне, өлімге мойынсұнады. Сондай-ақ өзінен бұрын өлмес суды ішіп, енді өле алмай, қор болып жүрген адамды көріп, Ескендір патша дереу өзінің райынан қайтып, өлмес суды ішуден бас тартады. Мұнда да ол Қорқыттай табанды бола алмайды, өлімге қарсы ақырына дейін күресуге жарамайды. Бірақ Ескендірдің бұл іс-әрекетін хикаят сынамайды да, мінемейді де. Бұл заңды, өйткені хикаят жанры діни түсініктердің ықпалында молырақ болады. Ал біз талдап отырған хикаят қазақ арасына «Қисса-сүл әнбиядан» тараған¹. Оған дәлел: біріншіден, бұл кітапта өлмес суды іздеген Ескендір туралы былай әңгімеленеді. Ескендір барлық ғалымдарын жинап алып, дүниеде көп жасауға ойланып, «өмірдің ұзақ болуына не шара бар?» — деп сұрақ қояды. Сонда ғалымның біреуі тұрып: «Қап

¹ Диваев А. Предание о Хазрете Ысмағұл-Ата // Туркестанские ведомости. 1901. №№20, 24, 25; Киргизская святыня. Пещера Чаклак-ата // Закаспийское обозрение, 1902. №31; Хорасан ата // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. 1910. Вып. 22. — С. 200-201; Новицкий Ю. Ходжа Ахмет Ясави // Туркестанские ведомости. 1912. №38; Төңірінің сүйген құлы // Дала уәлаятының газеті. 1900. №№ 16, 17; Мұса пайғамбардың Құдаймен сөйлескені // ОҒК қолжазба қоры. №197-бума; Адам өмірі // Сонда. №202-бума, тағы басқалар.

тауының аржағында, қараңғылықта Ғайнылхаят бұлағы бар, содан су ішкен адам қияметке дейін өлмейді», — дейді. Оған басшыны Қытай елінен іздеу керек болған. Қытайлықтар Ескендірге Қызыр деген адамды басшы етіп береді. Туар малдың ең көргіші қысырақ бие дегенді естіген соң, Ескендір жиырма мың бие тапқызып, әскерлеріне мінгізеді. Қызырға қараңғылықты жарық қылатын бір жауһар тас беріп, оны ілгері жібереді. Артынан Ескендір әскерімен өзі жүреді. Ібілістің нұсқауымен Ескендір тауды өрлеп, жоғарылай береді. Алдынан қиямет күні жел жіберетін Исрафыл періште жолығады. Ескендір одан мәңгі суын сұрайды. Ол тобықтай ғана бір тас береді. Ол тас адамның көз сүйегі болып шығады. Оның сырын патшаға қасындағы Қызыр түсіндіреді. «Бұл — көз сүйегі. Адам тірлікте ешнәрсеге тоймайды, өлген күні бір уыс топырақтан қанағат табады», — деп жауап береді Қызыр².

Міне, бұл — «Қисса-сүл әнбия» кітабындағы сюжет. Осы сюжеттес қазақ хикаяттары, көбінесе, мұсылманша оқып, діни кітаптармен жақсы таныс адамдардан жазылып алынғаны және оның арабша хат танымайтын көпшілікке кең тарамағаны айтылып отырған сюжеттің төркіні — «Қисса-сүл әнбия» екенін дәлелдесе керек.

Сондай-ақ хикаятты айтушылар «Зұлқарнайын» деген сөзді «қос мүйізді» емес, «екі дүниені билеген» деп түсіндіреді. Мұндай идея, яғни Ескендір — жарық және қараңғы, яки бұл дүние мен о дүниені бірдей билеген пайғамбар-патша деген ой «Қисса-сүл әнбияда» дәріптеледі, ал Ескендірдің өз бейнесі барынша мадақталады.

² Ескендір Зұлқарнайын өзінің дұшпандарын неменен жеңгені // Дала уәлаятының газеті. 1895. №5; Қазақтың қонақ күтуі турасынан // Сонда. 1900. №№11, 12; Алтынсарыұлы Ыбырай. Өлеңдер жинағы. Алматы, 1935. 46-49-б.; Саркин Н. Киргизское стихотворение об Александре Македонском // Известия Общества истории, археологии и этнографии. — Казань, 1905. Т.21. Вып.4. — С. 373-378; Қасқабасов С. Ескендір туралы қазақ ертегілері және Абайдың «Ескендір» поэмасы // Қазақстан мектебі. 1968. №2. — 68-б.; Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. — М., 1972. — С.158; Хан бұйрығы // ӨӨИ қолжазба қоры. №118-бума.

Қазақ арасына тараған Ескендірге байланысты фольклорлық шығармалардың енді бір тобы мына сюжетке құрылған: Ескендір патша жорықта (жолда) келе жатып, керемет бұлаққа тап болады. Бұлақты бойлай жүріп, ол жұмақтың қақпасына жетеді. Патша қақпаны ашуды бұйырады, бірақ қақпаны ешкім ашпайды. Оған қақпаның ішінен орамалға түйілген адамның бас сүйегін (кейде бір дорба үнмен қоса) тастайды. Оның мәнісін түсінбеген Ескендір ашу шақырады. Сол кезде әміршінің қасындағы Қызыр (данышпан) бас сүйекті таразыға салдырып, өлшетеді. Бас сүйекті ешнәрсе баса алмайды. Сол уақытта таңданған патшаға Қызыр: «Адамның көзі дүниеге тоймайды, тек топырақ қана бас сүйекті баса алады!» — деп, бір уыс топырақты сүйектің көзіне құя салады. Сол сәтте бас сүйек тұрған таразы көтеріледі. Ескендір болса, жаһангерлік райынан қайтады³.

Бұл — жалпы прозалық фольклордағы көне сюжеттердің бірі. Дәл осы сюжет ежелгі жазба ескерткіштердің қатарына жататын «Талмуд» кітабында бар⁴. Онда мысал (притча) ретінде берілген. Бұл сюжеттің қазақ топырағына келуі Талмуд пен Библиядағы Сүлеймен, Мұса, Нұқ, Исалар жайындағы хикаяттардың Құран, Тафсир, Хадис, тағы басқа мұсылман кітаптары арқылы тарағаны күмәнсіз. Сол себепті де Ескендір тап болатын жұмақ пен бас сүйек туралы баяндайтын шығармалар хикаят жанрының құрамында қарастырылады. Оған тағы бір айғақ ретінде Ескендірдің біршама жұмсақ болып бейнеленуін айтуға болады. Егер қос мүйізі бар Ескендір жайлы хикаяттарда ол аяныш, ойлану дегенді білмейтін қатал, тасжүрек адам болып көрінсе, мұнда ойланып, өз жайын түсіне білетін патша кейпінде суреттеледі. Басқаша айтар болсақ, Ескендірді дөріптеп, мадақтаудың нышаны бар,

³ Бұл туралы толығырақ қараңыз: Қасқабасов С. Ескендір туралы қазақ ертегілері және Абайдың «Ескендір» поэмасы // Қазақстан мектебі. 1968. №2. — 68-70-бб.; Кеңжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. — Алматы, 1973. — 17-21-бб.

⁴ Құнанбаев А. — Алматы, 1945. — 457-458-бб.; Саркин Н. Аталған еңбек. — 379-380-бб.; Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. — Алматы, 1977. — 9-б.

соны үлгіге тарту мақсаты бар. Ал бұл — хикаят жанрының бас белгілерінің бірі. Алайда көркемдігі жағынан эпсанаға тән ғажайыптық сипат жоқ. Рас, көркем шарттылық бар. Ескендірдің жұмақ қақпасына баруы, оның күзетшісімен сөйлесуі — әрі шарттылық, әрі кереметтік элементі.

Ендігі бір көңіл аударатын нәрсе — арғы түбі Талмудқа апаратын осы сюжеттің ұлы Абай творчествосынан орын табуы. Біздің қолда бар фольклорлық хикаяттардың да, Талмудтағы мысалдың да сюжеті, оқиға өрбуі — толығымен Абай «Ескендірінің» желісі. Тіпті, кейбір эпизодтар мен детальдарға шейін дәлме-дәл келеді. Мысалы, Ескендірдің шөлде бұлаққа тап болуы, бұлақ суына кепкен балықты салуы, балықтың хош иісті болып, дәмінің өзгеруі, бұлақты бойлай жүрген Ескендірдің жұмақ қақпасына жетуі, жұмақ күзетшісімен сөйлесуі, патшаның ашуланып, күзетшіден белгі боларлық бір нәрсе сұрауы; қақпаның аржағынан бас сүйектің түсуі, ол сүйекті алтын-күміспен өлшеуі, т.т. Демек, Абайдың «Ескендір» поэмасы мен фольклорлық хикаяттың түпкі төркіні — бір, ол — «Талмуд» кітабы⁵.

Алайда ұлы Абай тек бұлармен ғана шектелмеген. Басқа сөзбен айтқанда, Абай «Талмудты» да, фольклорлық хикаятты да, басқа да әдеби туындыларды, сондай-ақ Ескендір туралы тарихи шығармаларды да пайдаланған, оларды өзінің гуманистік, имандылық тезінен өткізіп, қорытқан, сөйтіп, идеясы, эстетикалық нысанасы мүлде басқаша, жаңа шығарма жазып шыққан.

Сонымен, басқа халықтардағы сияқты, қазақта да Ескендір туралы фольклорлық та, әдеби де шығармалар бар екені анықталды. Олар үш сюжетті әңгімелейді.

Бірінші сюжет — Ескендір патшаның өлмес суды іздегені. Бұл оқиғаға құрылған хикаят қазақ фольклорына Рабғүзидің «Қисса-сұл әнбиясынан» келгенімен, оның сюжеті, сайып

⁵ Төкаппар өскер басы турасынан // Дала уәлаятының газеті. 1895. №3. Зұлқарнайын // Қазақстан мектебі. 1968. №2. — 62-б.

келгенде, адам баласының тағдырға қарсы немесе ажалдан қашуы туралы көне мифпен тамырлас.

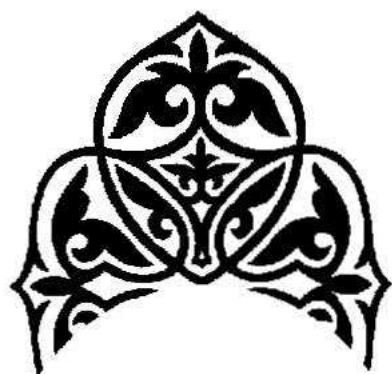
Екінші сюжет—қос мүйізді Ескендір мен шаштаразшы туралы. Бұл сюжет қазақ халық әдебиетіне Низамидің «Ескендір-намасы» арқылы тараған. Ал, түптеп келгенде, мұндай сюжеттердің тууы алғашқы қауымның тотемдік сенімдерімен байланысты.

Осы сенімдерге негізделген түсінік бойынша, ерте уақытта ру басы, тайпа көсемі, бақсылары, патшалары тотемнен туады, соның кейшінде болады, қасиетін бойына сіңіреді деп ойлаған. Сол себепті олар есек құлақты, өгіз мүйізді т.б. түрде суреттелген. Егер олар осы магиялық күш беріп тұрған құлақтан, мүйізден айырылса, опат болады деп сенген. Қоғамда бұл нанымдардың жойылуымен мифтегі қиялдық элементтер әпсана мен хикаятқа көшеді. Енді акцент моральдық проблемаға жасалады: мүйізді ханның атағы үнемі зұлымдықпен шығады және оның масқара құпиясын ашу барша жұртты моральдық тұрғыда қанағаттандырады. Осының нәтижесінде бұл сюжеттегі шығармаларда ертегілік сипат бар.

Үшінші сюжет—жұмаққа тап болып, көз сүйегін алған Ескендір жайында. Мұның түп негізі—Талмудтағы мысал. Ал, Талмудқа Ескендір сарбаздары шығарған аңыздардың Шығыста тараған нұсқаларынан енген болу керек. Ол қазақ еліне мұсылман кітаптары арқылы келген. Ал сюжеттің арғы түбірі өлмеудің амалын іздеген адам туралы миф болуы ықтимал, өйткені хикаяттың бүкіл сарыны сонымен үндес: жұмақ, керемет су, мәңгі тірі Қызырдың бас сүйек жайында айтқандары, Ескендірдің өлім туралы ойлап, жаһангерліктен бас тартуы—міне, осының бәрі ажал мен адам күресі туралы мифті еске түсіреді. Ескендірдің «өлімге дауа болатын суды» іздеп Зұлматқа барғанда, өлмес суды Қызыр мен Ілиястың ішіп қоюы осы сюжетте де көмескі түрде көрініс береді. Сонымен бірге Ескендір туралы хикаяттарда Лұқманның бейнеленуі де кездейсоқ емес. Лұқман да—Шығыс

халықтарының фольклорында кең тараған кейіпкер. Жалпы, қазақтың хикаяттарының ішінде Құранда өңгімеленетін Лұқман, Сүлеймен, Қарун жайында баяндайтын сюжеттер де кездеседі.

*С.А. Қасқабасов,
ҚР ҰҒА академигі, филология
ғылымдарының докторы, профессор*

МƏТИНДЕР

I. Қиссасул=Әнбия

1. ХАЗІРЕТ АДАМ ӘЛАЙҢИ САЛАМНЫҢ ТОПЫРАҚТАН ЖАРАЛУЫНЫҢ БАЯНЫ

Озған замандағы моллалардан айтылған сөз. Хазірет Адам әлайһи саламның жаралып дүниеге келуінен бұрын жер жүзінің аһлы жын қауымдары еді. Әуел жын тайпасы Алла тағалаға күнә қылған соң, Алла тағала ол қауымды һәлак қылмақ үшін бір бөлік періште жіберіп, жер жүзінде жын тайпасын қудырды, сол заманда Ібіліс жынның патшасы еді. «Уал жинну халақнаһу мин қабла мин нари сумум» деп Құранда Алла тағала зікір қылды. Құрандағы «Мин қабла» деген сөзден мақсүд: «Адамнан бұрын» деген сөз аңғарылады.

Ол уақытта Ібілістің аты Әзезіл еді. Алла тағала Адам әлайһи саламды топырақтан жұма күні жаратып бітірді. Мұның соңында Адам әлайһи саламның қабырға сүйегінен Хауаны жаратты. Жаны бар тірі нәрседен жаратылғаны үшін Хауа деп атады. Сол уақытта Хазірет Адам менен Хауа әлайһума-ассаламның жанатта ең әуел жеген нәрсесі жүзім жемісі еді. Мұның соңында Алла тағала бидай жемісін жеменіз деп тыйды. Адамға қызмет қылуға Алла тағала жыланды қосты. Ол заманда жылан бек көркем суретте еді. Аяғы да бар. Мұның соңында Ібіліс Адам әлайһи саламның ұжмақта тұрғанына бек қатты күйініп, күншілік қылып, ұжмаққа кіруге һәр түрлі айла қылуға ойлап, ұжмақтың қасында тұрушы һәр хайуанға барып рұзыр өтініп, жалынды: «мені кіргізіңіз» деп. Һешбірі де қабыл қылмады.

— Сен Алла тағаланың рахметінен сүрілген мақұлықсың. Біз қорқамыз сені ұжмаққа кіргізуге, — деділер.

Ақырында баршасынан күдер үзген соң баяғы Адамның қызметшісі жыланға барды: «Енді нешік болса да, мені сен кіргіз» деп. Жылан қабыл қылып, Ібіліс лағинды кіргізді. Мұның соңында кіріп, Хауаны азғырып, бидай жегізіп: «Еш өлім жоқ, жесеңіз, аман қаласыз» деп. Хауа барып Адам әлайһи саламға:

— Мен жедім, сен де же. Өлім деген бір жаман нәрсе бар екен, сонан бидай жесе құтылады дейді, — деп Адамға жегізіп, Алланың «қылмаңыз» деп тыйған нәрсесін істеп күнәлі болған соң, Алла тағала:

— Ұжмақтан шығып, дүниеден барып орын алыңыз, — деп әмір етті. Мұның соңында Адам, Хауа алейһума-ассаламды және Ібілісті, жыланды дүниеге ендірді. Хазірет Адам әлайһи салам қылған қатесіне өкініп, бек көп жыл жылады. Мұның соңында Алла тағала «тәубесін қабыл қылдым» деп хабар жіберді. Мұның соңында әмір болды: «Меккеге барсын» деген. Сонсын Адам әлайһи салам Меккеге жөнелді. Жүрген уақытта жердің жүзі тіріліп, жолы қысқарды және басқан жері нұрланған риушты болып, жасарып қалды. Атамыз Адам әлайһи салам ұжмақтан шығып, жер жүзіне енуге әмір болғанның соңында Һинд мемлекетінің күншығысы жағында Серендеп деген бір аралға келіп түсті. Хауа Мекке-мукаррамның жақынында Жидда деген жерге келіп түсті. Хазірет Адамның сақалы жоқ еді деп риуаяттар да бар. Мұның соңында балаларына сақал шықты. Хазірет Адам әлайһи салам биігірек, көріксіз, қою шашты бір кісі еді. Атамыз Адам жер жүзіне енген соң егін егіп, кәсіп қылды. Анамыз Хауа ұршықменен жүннен жіп иіріп, киім тоқып киді.

2. АДАМ ӘЛАЙҢИ САЛАМНЫҢ БАЛАЛАРЫНЫҢ БАЯНЫ

Адам әлайһи салам жер жүзіне енгеннің соңында балаларының түрісінде әр түрлі ихтилафлар бар. Дұрысырағының сөзі үшбүдүр:

Хазірет Хауа жиырма құрсақта қырық бала тудырды. Әрбір құрсақта екі баладан туады екен. Хазірет Адам әлайһи салам бір құрсақтағы ұлы менен екінші құрсақтағы қызды некелендіреді екен. Адам шарифатында бірге туған баланы некелендіру дұрыс екен. Әуел Қабыл деген бір баласы болды. Оныменен бірге туған қыз Ақлима атты еді. Мұның соңында Әбіл туды, һәм бір қыз бірге туды. Енді Адам әлайһи салам өзінің шарифатынша Қабылменен туған қызды Әбілге беріп, Әбілменен бірге туған қызды Қабылға бермекші болды. Мұның соңында, Қабыл атасының хикматына риза болмай, інісі Әбілді өлтіріп, Ақлиманы өзіне алуға ойланды. Бү күні Әбілді далаға алып шығып өлтірді. Ақлиманы алып Йемен деген жерге қашты. Ең әуел Йемен уәлаятында мәжусилікні бастап жол салған Қабыл еді. Осы сөйлеген оқиғаларымыз Адам әлайһи саламның жер жүзіне енгенінен жүз жыл соң еді. Қабыл Әбілді өлтіргеннің соңында дүниені қараңғылық қаптап, жер сілкініп, бек қатты қорқыныштар уақиғ болды. Адам әлайһи салам Қабылдан болған сойқан екенін біліп, өлген баласының сүйегін іздеді. Бір жерден құм арасында жатқанын тауып алып қарады. Сол уақытта қандары ағып, жерге сіңіп кеткен. Адам әлайһи салам дұға қылып, жерді қарғады. Мұның соңында жерге адамның қаны сіңбейтұғын болды.

3. АДАМ ӘЛАЙҢИ САЛАМНЫҢ ОПАТЫНЫҢ БАЯНЫ

Алла Тәбарак уа Тағала Адам әлайһи саламға жиырма бір қағаз кітап ендірді. Бұл кітапта бағзы шарифаттың үкімі бар еді. Қан төгу әуелен кісінің арамдығы секілді, Адам әлайһи саламға Алла тағала қияметте қадірлі балаларында сөйленетұғын тілдердің баршасында білгізді, һәм бір тілдің оқылына шақ әліпби әріптері сол кітапта жазылған еді. Адам әлайһи саламға әр күнге елу ракағат намаз парыз болып еді. Әуел жаз уа жазуны бастап үйреткен Адам әлайһи салам еді. Мұның соңында Ыдырыс әлайһи саламға қадар ешкім жазу жазбады. Адам қабырғасынан анамыз Хауаның жаратылмағы, періштелер-

дің сәжде қылмағы, Алла тағаламенен сөйлесмегі Адам әлайһи саламның мұғжизасынандұр. Адам әлайһи саламның өмірі бітіп, өлімге әзірленген уақытта ұжмақтан бір жеміс жеуге көңілі сүйді. Мұның соңында өмір қылды балаларына:

— Менің үшін сіздер ұжмақ жемісін іздеп келіңіз, — деді. Балалары кетті. Келе жатқанда бір бөлек періштеге ұшырады. Періштелер:

— Қайда барасыз, не қызметіңіз бар? — деді. Адам балалары айтты:

— Атамыз сырқау еді. Ұжмақ жемісін жеуге тіледі. Мұның соңында сол жемісін іздеп келеміз, — деді. Періштелер:

— Сізлердің іздеген нәрсеңіз атаңызға табыстырды, — деділер. Мұның соңында қайттылар. Келсе атасы опат болған екенін көрділер. Періштелер Адам әлайһи саламды жуып, кебінге орап, жаназасын оқыдылар. Жебірейіл әлайһи салам имам болды. Оның артында періштелер тұрды. Оның артында Адам әлайһи саламның балалары тұрып, солайынша намазын тамам қылды. Хазірет Адам опат болған уақытында балалары нәсілі қырық мың қадар еді. Адамды көмгеннің соңында періштелер Адам балаларына: «Мәйітіңізді осылай етіп көмерсіңіз», — деп үйретті. Адам әлайһи салам жер жүзіне ұжмақтан шығып енгеніне мың жыл еді. Өмірінде түрлі ихтилафлар бар. Олай болса да өмірі мың жыл деген сөз құттырақдұр.

4. ШИШ БЕН АДАМ ӘЛАЙҢИ САЛАМНЫҢ ПАЙҒАМБАРЛЫҒЫ БАЯНЫ

Адам әлайһи салам екі жүз отыз жыл өмір қылғанның соңында баласы Шиш әлайһи салам дүнеге келді. Адамның балаларының ішінде бек жақсы құлқы, көркемірегі еді. Өзінен соң Адамның балаларына басшы һәм Пайғамбар болып қалды.

Дүниедегі барша халық Шиш әлайһи саламнан таралды. Ең әуел Кағбатулланы салған Шиш әлайһи саламдұр. Сол уақытқа қадірлі Кағбатулланың орнында бір шатыр бар еді. Алла тағала ол шатырды ұжмақтан шығарып, Адамның ғибадат қылмағы үшін Кағбатулланың салынатұғын орнына қойып

еді. Алла тағала Шиш әлайһи саламға елу қағаз кітап ендірді. Шиш әлайһи салам екі жүз бес жыл өмір қылғанның соңында Ануш есімлі баласы дүниеге келді. Ануш екі жүз тоқсан жыл өмір еткеннің соңында Қинан есімлі баласы дүниеге келді. Сол заманда Хазірет Адам әлайһи салам алты жүз жиырма жасында еді. Саби есімлі Шиш әлайһи саламның және бір баласы дүниеге келді. Бұл заманда Сабин деп аталынатұғын қауым соның тұқымынандұр. Қинан жүз жиырма жасына келгеннің соңында Меһлайл деген бір баласы болды. Сол уақытта Адам әлайһи саламның өмірі жеті жүз тоқсан беске келіп еді. Меһлайл жүз отыз беске келгенде Адам әлайһи салам опат болды. Меһлайл жүз алпыс беске жеткенде Яруд есімлі баласы дүниеге келді. Яруд жүз алпыс жасына келгенде Ахнұх дүниеге келді. Ыдырыс әлайһи саламның есімідүр.

5. ЫДЫРЫС ӘЛАЙҢИ САЛАМНЫҢ ПАЙҒАМБАРЛЫҒЫНЫҢ БАЯНЫ

Ыдырыс бен Яруд бен Меһлайл бен Қинан бен Ануш бен Шиш әлайһи саламдүр. Алла тағаладан келген кітаптар менен уағыз насихат дәрісменен бек көп машғұл болған соң Ыдырыс деп ат қойды. Ыдырыс әлайһи саламның анасы Беркия деген бір қатын еді. Масил бен Ахнұх бен Қин деген кісінің қызы еді.

Тарих кітабын жазушы адамлар айтады: Ыдырыс әлайһи салам ұзын бойлы, қалың сақалды, кең көкіректі, қою шашлы. Бір құлағы екінші құлағынан зорырақ, жіңішке дауысты, жүргенде тез жүретұғын. Осындай сипатлы бір адам еді. Алла тағала Хазірет Ыдырыс әлайһи саламға отыз қағаз кітап ендірді. Нужум ғылымын білгізді, һәм тиб ғылымын да уа басқа ғылым риязиларын да білетұғын еді. Алла тағала Ыдырыс әлайһи саламға уахи менен көктің сырларын кашаф қылып еді. Юнан халқы Һермес деп айтадылар.

Адамнан соң өуел қаламмен жазу жазған, киім тігіп киген Ыдырыс әлайһи салам еді. Сол уақытқа қадар Адам балалары хайуан терісін киім қылып киетұғын еді. Хазірет Ыдырыс әлайһи саламның хақ дінге үндеген пайғамбарлығын мың кісі

ғана қабыл қылды. Ыдырыс әлайһи салам көкке көтергеннің соңында әр түрлі ихтилафлы дінлер пайда болып, көпірлік көбейе бастады. Нұх әлайһи саламның заманына қадар сол азғынлықменен келділер. Ыдырыс әлайһи салам көкке асқан уақытында үш жүз алпыс бес жасында еді. Шиш тоғыз жүз он екі жасында опат болды. Сол уақытта Ыдырыс әлайһи салам жиырма жасында еді. Адамның жер жүзіне енуіне мыңда жүз қырық екі жыл еді. Уа Хазірет Ыдырыс әлайһи салам жүз алпыс бес жасына келгенде Матушаһ есімлі баласы дүниеге келді. Матушаһ елу үшге келгенде Ануш бен Шиш әлайһи салам опат болды. Ануш тоғыз жүз екі жыл өмір сүрді. Матушаһ жүз жеті жасына келгенде Ламак есімлі баласы дүниеге келді. Ламак алпыс бірге келгенде Қинан дүниеден көшті. Ламак сексен сегіз жасында Нұх әлайһи салам дүниеге келді. Нұх дүниеге келгенде Адамнан мың да алты жүз қырық екі жыл еді.

6. ХАЗІРЕТ НҰХ ӘЛАЙҢИ САЛАМНЫҢ ПАЙҒАМБАРЛЫҒЫ БАЯНЫНДА

Нұх әлайһи салам Пайғамбар болып, Алла тағала тарапынан жіберілместен бұрын Адам балаларының арасында бек көп куфр, әр түрлі күнәлар көбейді. Алла тағала бұларды хақ дінге кіргізіп, түзету үшін Нұх әлайһи саламды жіберді. Жер үстіндегі Адамның баршасы да Нұхның нәсілінендүр. Соның үшін Нұх әлайһи саламға «екінші Адам» деп ат қойдылар. Нұхның өзінің есімі Ескендір еді. Өзі үшін һәм қауымы үшін зар қылып, көп жылағаны үшін Нұх деп аталынды. Қауымын көп жыл дінге үндеді. Сонша ұзақ заманда өзінің үш баласынан басқа сексен кісі иман келтірді. Мұнан басқа қауымларының бірі құлақ аспады. Хата (Ям) есімлі бір баласы бірге көпір болды, қауымларға бірігіп. Нұх әлайһи салам әр уақыт қауымларына уағыз насихат айтып, дінге кіріңіз десе, қорлап мазақ қылып ренжітетұғын еді. Нұх әлайһи салам ақырында қауымнан үміт үзген соң яуыз дұға қылды, һәм дұғасы қабыл болды. Мұның соңында Алла тағала Нұх әлайһи саламға хабар берді: «Топан суы жер жүзін алады. Соның үшін құтыларға кеме жаса,